

САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ІЛІМДЕР ТАРИХЫ ҒЫЛЫМЫ ҚҰҚЫҚТАНУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Елизавета Александровна Фролова

Заң ғылымдарының докторы, профессор, М.В. Ломоносов атындағы ММУ заң факультетінің мемлекет және құқық теориясы және саясаттану кафедрасының меңгерушісі; Мәскеу қ., Ресей Федерациясы; e-mail: theory.law.msu@gmail.com; ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-3486-4865>; SPIN-код: 7955-5521; Scopus Author ID: 57224812248

Аннотация. Мақалада саяси және құқықтық ілімдер тарихының мазмұны мен маңызы құқықтанудың іргелі ғылымы ретінде тану жайы ашылып көрсетіледі. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы үшін негізгі мәнге ие ұғым – «ілім». Бұл ұғым белгілі бір құрылымның болуын көздейді: логикалық-теориялық (әдіснамалық) негізді, мазмұны мен бағдарламасын. Ілімнің осы үш компоненті өзара тығыз байланысты, бұл саяси-құқықтық идеология саласындағы әрбір туындыны логика, фактілік негізділік, тұжырымдардың шынайылығы тұрғысынан, сондай-ақ доктринаның құндылықты компонентін ескере отырып бағалауға мүмкіндік береді.

Саяси және құқықтық ілімдердің тарихы – тарихи ғылым. Саяси-құқықтық тұжырымдамаларды зерттеу дәуірдің тарихи оқиғаларына сұңғу аясында жүреді – доктринаның мазмұнын бағалау үшін оның қалыптасуының әлеуметтік және саяси жағдайларын, сондай-ақ оның кейінгі трансформациясына әсер ететін сыртқы жағдайларды түсіну маңызды.

Саяси және құқықтық ілімдердің тарихы тек тарихи ғана емес, сонымен қатар жүйелі ғылым болып табылады. Дәуірдің құқықтық санасының ерекшеліктерін зерттей отырып, ол әлеуметтік-саяси мәселелерді шешудің жүйелі тәсілдерін қалыптастырады. Бұл ғылым білімді жинақтау мен таратудың кумулятивті процесі болып табылмайды. Саяси және құқықтық ілімдер тарихында нақты деректер ауқымды болғанымен, идеялардың жинақталуы жүзеге аспайды. Доктринаны талдай отырып, кейінгі теориялық ой алдыңғысына қарағанда міндетті түрде салмақтырақ, маңыздырақ немесе прогресивтірек деп айтуға болмайды.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымы – мемлекетті және құқықты теориялық танудың үлгілерін жасайтын ғылым. Барлық саяси-құқықтық доктриналар құқықтық ойлаудың баламалы нұсқалары ретінде қызығушылық тудырады, олардың негізділігі мен өзектілігі қоғамның, құқық пен мемлекеттің тарихи даму кезеңдеріндегі сұраныс деңгейімен айқындалады.

Саяси-құқықтық шындықтың мәнін түсініп, мұндай мәселелерді алдыңғы дәуірлерде шешу тетіктерін білу арқылы тек нақты-тарихи ілімдерді бағалап қана қоймай, қазіргі саяси-құқықтық құрылымды өзгерту парадигмаларын да жасауға болады.

Түйінді сөздер: заң ғылымы, іргелі құқықтану, ғылым әдістемесі, саяси және құқықтық ілімдер тарихы.

НАУКА ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ КАК ФУНДАМЕНТ ЮРИСПРУДЕНЦИИ

Фролова Елизавета Александровна

Доктор юридических наук, профессор, заведующая кафедрой теории государства и права и политологии юридического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова; г. Москва, Российская Федерация; e-mail: theory.law.msu@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3486-4865>; SPIN-код: 7955-5521; Scopus Author ID: 57224812248

Аннотация. В статье раскрываются содержание и значение истории политических и правовых учений как науки фундаментальной юриспруденции. Для истории политических и правовых учений определяющее значение имеет понятие «учение», которое предполагает наличие определенной структуры: логико-теоретическую (методологическую) основу, содержание и программу. Триада этих частей учения взаимосвязана, что позволяет каждое творение в области политико-правовой идеологии оценивать с точки зрения логики, фактической обоснованности, достоверности выводов, а также с учетом ценностного компонента доктрины.

История политических и правовых учений – наука историческая. Исследование политико-правовых концепций происходит на фоне погружения в исторические события эпохи – для оценки содержания доктрины важно понимать социальные и политические условия ее формирования, а также внешние обстоятельства, воздействующие на ее последующую трансформацию.

История политических и правовых учений – наука не только историческая, но и систематическая. Изучая особенности правового сознания эпохи, она формирует системные подходы к решению социально-политических проблем. Эта наука не является кумулятивным процессом накопления и трансляции знаний. При всем обилии фактического материала в истории политических и правовых учений не происходит суммирования идей. Анализируя доктрину, нельзя сказать, что более поздняя теоретическая мысль является заведомо весомее, значительнее, прогрессивнее предыдущей.

Наука истории политических и правовых учений создает модели теоретического познания государства и права – все политико-правовые доктрины представляют интерес как варианты альтернативного правового мышления, обоснованность и актуальность которых подтверждается степенью востребованности на том или ином историческом этапе развития общества, права, государства. Понимая суть политико-правовой реальности и зная механизмы решения подобных проблем в предшествующие эпохи, можно не только оценить конкретно-исторические учения, но и создать парадигмы изменения существующего политико-правового строя.

Ключевые слова: юридическая наука, фундаментальная юриспруденция, методология науки, история политических и правовых учений.

THE SCIENCE OF THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES AS THE FOUNDATION OF JURISPRUDENCE

Frolova Elizaveta Aleksandrovna

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Theory of State and Law and Political Science Law Faculty of Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia;
e-mail: theory.law.msu@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3486-4865>;
SPIN-код: 7955-5521; Scopus Author ID: 57224812248

Abstract. The article reveals the content and significance of the history of political and legal doctrines as a science of fundamental jurisprudence. For the history of political and legal doctrines, the concept of «doctrine» is of decisive importance, which presupposes the presence of a certain structure: logical and theoretical (methodological) basis, content and program. The triad of these parts of the doctrine is interconnected, which allows each creation in the field of political and legal ideology to be assessed from the point of view of logic, factual validity, reliability of conclusions, and also taking into account the value component of the doctrine.

The history of political and legal doctrines is a historical science. The study of political and legal concepts occurs against the background of immersion in the historical events of the era - to assess the content of the doctrine, it is important to understand the social and political conditions of its formation, as well as the external circumstances affecting its subsequent transformation.

The history of political and legal doctrines is not only a historical science, but also a systematic one. Studying the features of the legal consciousness of the era, it forms systemic approaches to solving socio-political problems. This science is not a cumulative process of accumulation and transmission of knowledge. Despite the abundance of factual material in the history of political and legal doctrines, there is no summation of ideas. Analyzing the doctrine, it cannot be said

that a later theoretical thought is obviously more significant, more significant, more progressive than the previous one. The science of the history of political and legal doctrines creates models of theoretical knowledge of the state and law - all political and legal doctrines are of interest as options for alternative legal thinking, the validity and relevance of which is confirmed by the degree of demand at a particular historical stage of development of society, law, and state. Understanding the essence of political and legal reality and knowing the mechanisms for solving similar problems in previous eras, one can not only evaluate specific historical doctrines, but also create paradigms for changing the existing political and legal system.

Keywords: legal science, fundamental jurisprudence, methodology of science, history of political and legal doctrines.

DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_2_7

Кіріспе

Барлық кезеңдерде құқықтық ойлауды қалыптастыратын ғылымдарға ерекше назар аударылып келеді. Іргелі құқықтану пәндерінің ішінде саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымы эмпирикалық материалдың молдығымен және жүйе құраушы сипатымен ерекшеленеді.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымының негізгі міндеттерінің бірі – саяси-құқықтық идеологияның, әсіресе доктриналық деңгейдегі, даму заңдылықтарын анықтау болып табылады. Құқық пен мемлекеттің, саясат пен моральдың, жеке тұлға мен қоғамның, реформа мен революцияның арақатынасы мәселелері адамзат тарихында әрдайым өзекті болып, қоғамда қызу пікірталастар тудырған. Осы мәселелер бойынша жүргізілген талқылаулар нәтижесінде саяси-құқықтық проблемаларды шешудің түрлі нұсқаларын негіздейтін аргументтер жүйесі қалыптасқан.

Бірқатар саяси-құқықтық мәселелерге теориялық шешімдер антикалық дәуірде-ақ ұсынылған, мысалы, Платон, Аристотель, Полибий және Цицеронның еңбектерінде мемлекеттің мәні мен оның формаларының типологиясы қарастырылған. Бұлардың көбісі орта ғасырларда үстемдік еткен идеологияға сәйкес трансформацияға ұшырады (Фома Аквинскийдің ілімінде зайырлы биліктің рухани билікке тәуелділігі, мемлекеттік биліктің мәнін құдайлық тәртіп пен адамзатты басқару тетігі ретінде негіздеуі).

Жаңа заманда, антифеодалдық революциялар кезеңінде, мемлекет пен құқық мәселелері ерекше өзектілікке ие болды (Гроцийдің құқықтық қағидалардың немесе «ақыл-ойға қонымды» рационалдық негіздерін іздеуі, Гоббс, Локк, Спиноза және басқалардың ілімдерінде табиғи

құқық теориясының тұжырымдарын дамыту). Бұл мәселелер қазіргі заманға дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. ХХІ ғасырда адам құқықтарының бірнеше «буыны» қалыптасып, олардың мемлекет тарапынан кепілдігі және бұл процесті қоғам тарапынан бақылау мәселелері терең зерттелуде. Саяси-құқықтық шындықтың мәнін түсініп, мұндай мәселелерді алдыңғы дәуірлерде шешу тетіктерін білу арқылы тек нақты-тарихи ілімдерді бағалап қана қоймай, қазіргі саяси-құқықтық құрылымды өзгерту немесе сақтау парадигмаларын қалыптастыруға болады.

Әдістері: талдау және синтез, герменевтикалық, салыстырмалы-құқықтық.

Талқылау және нәтижелер

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымының ерекшелігі оның тарихи сипатымен (сипаттамалық) шектелмей, мемлекет пен құқықты теориялық танудың үлгілерін қалыптастыруында жатыр. Бұл тұсы оны баламалы ойлау мектебі ретінде бағалауға негіз береді. Көрнекті орыс тарихшысы және заң философы Б.Н. Чичериннің бағалауы бойынша, саяси ілімдер тарихы тарихты да, мемлекеттік принциптерді де түсінуге жақсы басшылық береді. Бұл ғылым саяси теорияларды да қамтитын философиялық жүйелер тарихымен тікелей байланыста болады; екінші жағынан, ол өмір ағысымен қатар жүріп, кейде оның талаптарына бағынады, кейде өз идеяларымен бағыттайды. Саяси ілімдер тарихында тек ойдың сабақтастығы ғана емес, өмірдің өзі де бейнеленеді. Сондықтан бұл ғылымның көмегі арқылы адамзаттың тарихи дамуын зерттеп, оны басқаратын заңдарды іздеу ыңғайлы [1, с. 28].

Шын мәнінде орыс заңгерлері «Саяси және құқықтық ілімдер тарихы» атты

ғылыми және оқу пәнін қалыптастарды: революцияға дейінгі авторлар бұл пән бойынша өз курстарын әзірлеген, кеңестік кезеңдегі құқықтанушылар марксистік-лениндік философияға негізделген жаңа әдіснамалық тәсілдермен ғылымды одан әрі дамытты. Кеңес дәуірінен кейінгі кезеңде, деидеологизация жағдайында, авторлар классикалық тәсілдерді өз заманының жаңашылдықтарымен үйлестіруге ұмтылды.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымына қазақ ғалымдары зор үлес қосты. Бұл ғылымның идеологиялық құрамдас бөлігі ең айқын түрде ХІХ ғасырдың ортасындағы ағартушылар шығармашылығында көрініс тапты. Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Уәлиханов (1835–1865) Ресейдің аз зерттелген шет аймақтары мен шекараларына жасалған бірқатар экспедицияларға қатысып, өз зерттеулері үшін Ресей Географиялық қоғамының толық мүшесі болып сайланды. «Біз, – деп жазды ол өз халқы туралы, – орыстармен тарихи әрі тіпті қан арқылы туыспыз». Уәлиханов халық пен қоғамның артықшылыққа ие үстем тап өкілдері арасындағы бітіспес қайшылықтар туралы бірнеше мәрте жазды. Дала пролетариатына жанашырлық білдіре отырып, ол болыстар, сұлтандар, билер мен құрметті ордалықтардың өзара ымыраласқан әрекеттерін әшкереледі. Олар үшін «бір-біріне кедергі жасамай, қарапайым халықты еркін қанауға мүмкіндік беру» басты мақсат болды [2]¹. Қазақ халқының езілген бұқарасының арман-тілектері Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың (1845–1904) шығармашылығында айқын көрініс тапты. Оның дүниетанымы Л. Толстой, Н. Некрасов, И. Крылов, Н. Чернышевский, Д. Писарев, А. Пушкин, М. Лермонтов және басқа да орыс ойшылдарының ықпалында қалыптасты. Өз еңбектерінде Құнанбаев заманауи қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын сынға алып, билікке ұмтылған байлардың патриархалдық сарқыншақтарын және ауқаттылардың пайдасы үшін «заңды бұрмалап түсіндіретін», халықтың надандығын пайдаланатын молдалардың екіжүзділігін қатты айыптады. Қазақстанның артта қалушылығын жеңіп, еңбекші бұқараның жағдайын жақсарту үшін ол егіншілік, сауда, қолөнерді дамытуға, сондай-ақ орыс мәдениетінің жетістіктерін

игеруге шақырды: «Есінде болсын, – деп жазды ол, – бастысы – орыс ғылымын үйрену»². Саяси және құқықтық ілімдер тарихының мазмұны мен мәнін түсінуге елеулі үлес қосқан кеңестік және қазақ заңгері – С.Ф. Ударцев. Оның авторлығымен жарық көрген көптеген монографиялар мен ғылыми мақалалар қатарына мыналарды жатқызуға болады: «Кропоткин / Саяси және құқықтық ой тарихынан» (жауапты редакторы – Л.С. Мамут. М.: Юридическая литература, 1989); «Ресейдегі анархизмнің саяси-құқықтық теориясы: тарихы мен қазіргі жағдайы» (Алматы: «Қазақстан»; Жоғары құқық мектебі «Әділет», 1994); «Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Ежелгі Шығыс: Академиялық курс» (СПб.: Санкт-Петербург мемлекеттік университеті баспасы, 2007) және т.б. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан белгілі заңгер И.У. Аубакирова еңбектері де ерекше орын алады. Олардың қатарына мынадай ғылыми мақалаларды жатқызуға болады: «Саяси-құқықтық дәстүр: теориялық-құқықтық талдаудың кейбір аспектілері», «Адам қадір-қасиеті – либералдық және этатистік дәстүрі бар қоғамдардағы құқықтық құндылық», «Классикалық еуразияшылдық және орыс құқықтық ой дәстүрі контекстіндегі талдау» және тағы басқа ғылыми еңбектер, «Саяси-құқықтық дәстүр: теориялық-құқықтық талдаудың кейбір аспектілері», «Либералдық және этатистік дәстүрі бар қоғамдардағы құқықтық құндылық ретіндегі адам қадір-қасиеті», «Орыс құқықтық ой дәстүрі контекстіндегі классикалық еуразияшылдық».

Бұл пәннің атауы уақыт өте өзгеріп отырды: «Заңнама философиясының тарихы» (К.А. Неволин); «Саяси ілімдер тарихы» (Б.Н. Чичерин); «Құқық философиясының тарихы» (Н.М. Коркунов, П.И. Новгородцев, Г.Ф. Шершеневич); «Құқық пен мемлекет туралы жалпы ілімдер тарихы» (А.Н. Фатеев); Кеңестік кезеңде мынадай атаулар қабылданды: «Саяси ілімдер тарихы», «Құқық пен мемлекет туралы ілімдер тарихы», «Саяси және құқықтық ілімдер тарихы».

XX ғасырдың 1990-жылдарының ортасынан бастап идеологиялық плюрализмнің қалыптасуы және әртүрлі ойлау

¹ Цит. по: История политических и правовых учений: Домарксистский период: Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. М.: Юрид. лит., 1991. - С. 508-509 [2].

² Цит. по: История политических и правовых учений: Домарксистский период: Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. М.: Юрид. лит., 1991. - С. 511. (глава написана Меликовой М.Ф.) [2]

тәсілдерінің мойындалуы жағдайында теориялық-құқықтық ғылымдарды зерттеу әдіснамасында елеулі өзгерістер орын алды. Авторлар әділ түрде атап өткендей, идеялық ағымдардың бәсекелестігі мен дәлелдер алмасуы идеологиялық деформацияланған, үстем ресми дүниетанымға қатаң бағытталған сана-сезімнің тарлығы мен біржақтылығын еңсеруге мүмкіндік берді [3, 4, 5, 6]. Сонымен қатар, кеңестік кезеңде идеологиялық догматтардың қысымына қарамастан, саяси және құқықтық ілімдер тарихы бойынша доктриналық деңгейдегі көптеген ғылыми және оқу әдебиеттері жарияланды [7, 8, 9, 10, 11, 12].

Саяси-құқықтық ілімдердің мазмұны мен формалары әртүрлі болуы мүмкін: философиялық хаттар, трактаттар, саяси памфлеттер, ғылыми мақалалар, манифестер, эсселер және т.б. Бұл ғылым үшін «ілім» ұғымы айқындаушы мәнге ие.

Бұл контексте «доктрина», «концепция», «ілім», «теория» ұғымдары синонимдер ретінде қарастырылады. Т.И. Ойзерманның пікірінше, тарихи-философиялық үдерісті зерттеуде философиядан алынған типологияны қолдануға болады, мұнда «ілім» тарихи-философиялық үдерістің бастапқы феномені ретінде, «мектеп» – ілімнің ізбасарларымен дамытылуы немесе модификациясы ретінде, «ағым» – әртүрлі мектептердің модификацияларының жиынтығы ретінде, ал «бағыт» – өзара айырмашылықтарына қарамастан ортақ идеяларға ие философиялық ағымдардың жиынтығы ретінде бағаланады [13, с. 51].

Саяси-құқықтық ілім ұғымы оның белгілі бір құрылымға ие болуын болжайды: логикалық-теориялық негізі (әдіснамасы), мемлекет пен құқықтың мәнін ашатын мазмұны және оларды өзгерту немесе сақтап қалу жөніндегі нақты шаралар қатарын қамтитын ілімнің бағдарламалық бөлігі.

Саяси-құқықтық ілімнің логикалық-теориялық құрамдас бөлігі белгілі бір дәуірдің үстем дүниетанымын бейнелейді. Мысалы, антикалық дәуірде бұл философия болса, орта ғасырларда теология, жаңа заманда рационализм, ал қазіргі кезеңде социология, психология, саясаттану және басқа да ғылымдар басым болды. Саяси-құқықтық ілімнің дүниетанымдық негізі кездейсоқ емес – ол дәуірдің ықпалды ойлау тәсіліне сәйкес келеді, бірақ әртүрлі нұсқаларда көрініс табуы мүмкін. Құқық пен мемлекет туралы ілімдердің әдіснамалық негіздерінің дерексіздігі

бұл теориялық элементті әртүрлі, тіпті қарама-қарсы бағдарламалық талаптарды негіздеу үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Мысалы, табиғи құқық теориясының әдіснамалық құралдары арқылы Томас Гоббс абсолюттік монархияны, Джон Локк конституциялық монархияны, ал Бенедикт Спиноза демократияны негіздеді. Табиғат заңдарының егемендігі идеясы Мореллидің коммунизмі мен Жозеф де Бональдтың реакциялық-феодалдық ілімін қалыптастырды. Иммануил Канттың «мәңгілік бейбітшілік» жобасы құқықтың табиғаты мен қоғамдық дамудың қажеттілігіне сілтеме жасай отырып негізделсе, Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің құқық философиясында мемлекет жүргізген соғыс әрекеттері ақталды.

Көптеген саяси-құқықтық тұжырымдамаларда жалпыадамзаттық құндылықтар көрініс табады, олар – әділеттілік, еркіндік, теңдік, ортақ игілік идеялары. Алайда бұл терминдер жиі қағаз жүзінде ғана қалып қояды. Тәжірибеде бұл ұғымдарды алмастырып алу қаупі туындайды: «ортақ игілік», «ортақ ерік», «халық мүддесі», «ұлттық идея» үшін деп, халықтың әлеуметтік үміттерімен ешқандай байланысы жоқ, артықшылыққа ие азшылықтың белгілі бір мүдделері ұсынылады. Мұндай алмастыру қаупі «әділеттілік», «ортақ игілік» сияқты ұғымдардың дерексіздігімен байланысты. Қажет болған жағдайда бұл ұғымдар түрлі мазмұнмен толтырылуы мүмкін, алайда олар бүкіл халықтың немесе қоғам халқының басым бөлігінің мүддесі мен мақсаты ретінде көрсетіледі. Бұл – тұжырымдардың мазмұндық ауқымын тәжірибе жүзінде нақтылай түсуді қажет ететін жағдай. Саяси-құқықтық ілімде жалпыадамзаттық құндылықтар туралы сөз болып отырғанын анықтау үшін осы ұғымдардың нақты халықтың құқығы мен мемлекетіне және оның тарихи кезеңіне қатысты ерекшеліктерін ескеру маңызды [3, с. 11].

Оқу-жаттығулардың бағдарламалық бөлігі мемлекетпен, құқық және саясатпен тығыз байланысты. Бағдарламалық талаптарда көрсетілген қоғамдық идеалдар әлеуметтік топтардың (страталардың, таптардың) мүдделері мен мақсаттарын білдіреді. Кез келген қоғамдық идеал, негізінен, саяси-құқықтық шындықты бағалауға негіз болатын реттеуші идея болып табылады. Саяси-құқықтық өзгерістер қажет болған жағдайда, авторлар мемлекет пен

құқық институттарын реформалау немесе революция арқылы өзгерту механизмдерін ұсынады, принциптік тұрғыдан жаңа қоғам жобаларын жасайды немесе жүзеге асырылып отырған мемлекеттік-құқықтық тәжірибеге жақын негіздерге сүйеніп қалыптастырады. Бағдарламалық бөліктің болуы саяси және құқықтық ілімдер туралы ғылымды саяси әлеуметтанудан, құқық философиясынан және басқа да іргелі құқықтану ғылымдарынан ажыратады.

Бұл бөліктердің үштігі саяси-құқықтық доктринаны қалыптастырады. Құрылым элементтерінің өзара байланысы теориялардың салыстырмалы тұрақтылығымен көрініс табады. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының әдіснамасы үшін тұжырымдаманы тұтас қабылдау маңызды. Сондықтан доктриналарды талдау кезінде жүйенің бөліктерін ажыратып қарастыру, контекстен тыс жеке фразаларды тандап, оларды ілімнің жалпы мазмұнынан тыс бағалау орынсыз.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы – тарихи сипаттағы ғылым. Саяси-құқықтық тұжырымдамаларды зерттеу белгілі бір дәуірдің тарихи оқиғаларымен тығыз байланысты жүргізіледі. Доктринаның мазмұны мен дамуын түсіну және бағалау үшін оның қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік және саяси жағдайларды, сондай-ақ кейінгі трансформациясына ықпал еткен сыртқы жағдайларды түсіну маңызды.

Кез келген тарихи дәуір мемлекеттік мекемелердің, құқықтық институттардың дамуы мен олардың теориялық негіздемелерінің өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Бұл сол дәуірге тән саяси және құқықтық концепцияларды таңдауға негіз болды. Мысалы, Ежелгі Грекияда мемлекет «жақсылық, шындық және әділеттілік идеясы» ретінде түсінілді, сол кезеңдегі шығармаларда мемлекеттің ең жақсы құрылымын іздеу және нақты полистік жүйелерді жіктеу мәселелеріне үлкен назар аударылды (Платон, Аристотель, Полибий, Цицерон). Орта ғасырларда зерттеушілердің назарында шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы мәселелері тұрды. Жаңа дәуірдің саяси-құқықтық доктриналарына адамдардың формалды теңдігі, жеке тұлғаның бостандығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету, соның ішінде мемлекеттің озбырлығынан қорғау идеялары тән болды. Қазіргі уақытта жеке тұлға, қоғам және мемлекет арасындағы өзара байланыстар теориялары жарияланып,

іргелес әлеуметтік ғылымдардың дамуын ескере отырып, либералдық доктриналарда жеке тұлғаның құндылығы, адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдігі мәселелері алдыңғы қатарға шығады, бұл құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің сапалық сипаттамалары мәселелерінің маңыздылығын арттырады.

Саяси-құқықтық доктриналардың әртүрлілігі көптеген факторлармен анықталады: ойшылдың білім ауқымдылығы, дүниетанымы, ойлау ерекшеліктері, өмірлік жағдайлары, білім деңгейі, стилистикасы және т.б. Алайда, жалпы алғанда, ілімнің философиялық-әдіснамалық негізі, мазмұны және бағдарламалық бөлігі өзара тығыз байланысты, бұл әрбір саяси-құқықтық идеология саласындағы туындыны логикасы, қойылған мәселелердің тереңдігі, фактілік негізділігі мен тұжырымдардың шынайылығы, доктриналардың құндылықты құрамдас бөлігін ескере отырып бағалауға мүмкіндік береді.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы әртүрлі дәуірлер мен халықтардың құқық пен мемлекет туралы маңызды ілімдерін зерттеуді көздейді. Бұл ғылым құқықтық материалды қысқаша түрде жинақтайтын энциклопедия емес; саяси және құқықтық ілімдер тарихы құқық пен мемлекет теориясының ұғымдары арқылы әртүрлі әлеуметтік топтардың өзгермелі тарихи жағдайлары мен идеалдарын бейнелейді. Бұл ғылым идеологиялық сипатқа ие – саясат пен құқық саласындағы әрбір ілім әлеуметтік маңызы бар сипатқа ие, ол бағдарламалық ережелерде көрініс табады; доктринаның осы бөлігінде әлеуметтік топтардың мүдделері мен мақсаттары, олардың қолданыстағы саяси және құқықтық тәртіпке, сондай-ақ мемлекет пен құқықтың ықтимал өзгерістеріне қатынасы көрініс табады.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы – тек тарихи ғана емес, сонымен қатар жүйелі сипаттағы ғылым. Әр дәуірдің құқықтық санасының модельдерін зерттей отырып, бұл ғылым әлеуметтік-саяси мәселелерді шешудің жүйелі тәсілдерін қалыптастырады. Оқу пәні ретіндегі мақсаты – қоғамның белгілі бір даму кезеңінде мемлекет пен құқық мәселелерін шешудің моделін құрайтын әлеуметтік-тарихи зерттеулердің ішінен маңыздысын анықтау арқылы құқықтық ойлауды қалыптастыру. Белгілі болғандай, ғасырлар бойы саяси-құқықтық құбылыстар саласында ұқсас мәселелер

көтеріліп, өз дәуіріне сәйкес шешімдерін тапқан: мемлекетті басқару үшін адам қандай қасиеттерге ие болуы керек; халықты қалай түсіну қажет; құқық пен мемлекет типологиясының критерийлері қандай; мемлекет қызметінің шекаралары қайда өтеді; мемлекет пен қоғамның арақатынасы қалай реттеледі және т.б.

Материалды сол бұрынғы көлемдегі ақпарат шеңберінде құрылымдаумен қатар, бұл ғылым саяси-құқықтық ілімдерді бағалауға мүмкіндік береді, тек теорияның нақты-тарихи маңыздылығын ғана емес, сонымен бірге оның логикалық көлемін (тарихи жағдайлардан тыс) көрсетуге мүмкіндік береді. Мұнда қиындық, түсіндірілген түрде теорияның уақыт пен орынның түпнұсқалық түсіндіруінен алшақ болғанымен, оның авторымен байланыстырылуы мүмкін екендігінде жатыр. Мысалы, Руссоның халық егемендігі теориясы өкілдік институтын принципті түрде теріске шығарғанымен, іс жүзінде өкілді органдардың негізделуіне негіз болды, ал теориялық тұрғыда Руссоның «ортақ ерік» деген демократиялық принципі Бентамның утилитаризм концепциясында «көпшіліктің ең үлкен бақыты» деген принципке айналды, бұл француз ойшылының «ортақ ерік» түсінігінен айтарлықтай алыстап кетті.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымының ерекшелігі – оның философиямен қатар саяси-құқықтық құбылыстарға деген тұлғалық көзқарасты негізгі мән ретінде қарастыруында. Жеке тұрғыдан берілген интерпретация автордың тұжырымдамалық ойлау қабілетін ғана емес, сонымен қатар оның шығармашылық әлеуетін де толықтай ашады.

Тұжырымдаманың мазмұны тұрғысынан көптеген авторлар үшін құқықтық материяны зерттеу басымдыққа ие. Бұл, ең алдымен, табиғи құқық теориясының өкілдеріне қатысты, олар: құқықтың әмбебап қағидаттарын (Гроций), құқықтар мен бостандықтарды (Локк), «моральдық» және «заңдылық» ұғымдарын, азаматтардың дербестік құқығын (Кант), әділ құқықты (Штаммлер), құқықтағы моральдық (адамгершілік) міндеттілікті (Новгородцев), құқықты формалды құндылық, мәдени игілік ретінде түсінуді (Кистьяковский) және т.б. негіздеген. Сонымен қатар, саяси-құқықтық ой тарихында саясат пен мемлекет мәселелеріне басымдық берген көптеген доктриналар болды (Аристотель, перипатетиктер, Полибий, Цицерон,

Макиавелли, Боден, Руссо, Блан, Бланки, Маркс, Энгельс, Эсмен, Ленин және т.б.).

Адамның қоғамдағы өмірін егжей-тегжейлі сипаттайтын заңнамалық жобаларды жеке атап өтуге болады («Платонның Заңдары», Кампанелланың «Күн қаласы», Уинстенлидің «Бостандық заңы», Мореллидің «Табиғат кодексі», Дешанның «Ақиқат немесе сенімді жүйе», Буонароттидің «Бабефтің теңдік үшін жасалған қастандығы», Кабенің «Икарияға саяхат» және т.б.). Теориялық тұрғыдан адам өмірінің барлық кезеңдерін – дүниеге келуі мен өлімге дейін заңдар арқылы мұқият реттеуге бағытталған талпыныстар құқықтық мемлекеттің құрылымдары ретінде қарастырылады, өйткені оларда заңға басты рөл беріледі және заң адам өмірін қоғамда анықтайды деп есептеледі. Дегенмен, бұл пікірмен келісуге болмайды, өйткені осы трактаттарда адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдігі туралы сөз қозғалмайды, ал ол құқықтық және әлеуметтік мемлекетті түсінудің негізі болып табылады.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымының әдіснамалық мәселелерінің бірі – қазіргі тұжырымдамаларды бағалау мүмкіндігі және сәйкесінше, қазіргі авторларды осы пәнді оқыту бағдарламасына енгізу қажеттілігі. Кеңес дәуірінде Жаңа заман саяси және құқықтық ілімдерінің бөлімдерін мемлекеттік құқық теориясы және/немесе буржуазиялық елдердің мемлекеттік құқық жалпы бөлімі курсы аясында немесе факультатив ретінде саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәні бойынша зерделеу ұсынылған. Қазіргі заман ойшылдарының саяси-құқықтық доктринасын зерттеу оңай емес, өйткені ойшылдың ғылымға қосқан үлесін объективті түрде бағалау үшін барлық субъективті пікірлер мен көзқарастарды назарға алмай, ғалымның шығармашылық туындыларының ауқымын көрсету қажет. Қазіргі заман ойшылдарының құқық пен мемлекет мәселелері бойынша түрлі көзқарастарының кеңдігі мен байлығына қарамастан (жаңа есімдер ашылып, мектеп, ағым, бағыт құрылғаны жарияланады), саяси-құқықтық мәселелерді автордың мазмұнды шешіміне бірінші кезекте назар аудару маңызды деп саналады, себебі терминологиялық ізденістердің артында жиі жақсы таныс, бірақ ұмытылған ақиқаттар жасырылады. Қазіргі заманғы оқытудың шынайы жаңашылдық тәсілі,

оның құрылымының логикалылығы және қорытындыларының түпнұсқалығы оны «классикалық» етуі мүмкін және уақыт өте келе саяси және құқықтық ілімдер тарихы курсы аясында зерттеу объектісіне айналуы ықтимал.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы – бұл құқықтық, демек, әлеуметтік ғылым. Алайда саяси-құқықтық ілімдер айқын идеологиялық сипатқа ие болғанына қарамастан, құқық пен мемлекет туралы саяси бейтарап, «объективті» теорияларды жасауға талпыныстар жасалды. Бұл мәселені — адам мүдделері мен құмарлықтарына тәуелсіз саяси және құқықтық доктринаны құруды, оның логикалық қорытындылары жағынан математиканы еске түсіретін жүйені жасауды – Жаңа дәуірдің рационализм философиясы едәуір дәрежеде айқындады [14, с. 45]. Алайда бұл міндеттің анықтығына қарамастан, мұндай тұжырымдарды құқық пен мемлекет саласына қолдану әрекеттері сәтсіз аяқталды: саяси және құқықтық ойға тек жаңа мәселелердің өзектілігімен және қоғам тарапынан ұсынылған шешімдердің қажеттілігімен ерекшеленген, қандай да бір әлеуметтік топтардың мүдделеріне сәйкес келетін ілімдер ғана енді.

Қорытынды

Бір қарағанда солай көрінуі мүмкін болғанмен, саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымы – бұл білімді жинақтау мен таратуға бағытталған кумулятивті процесс емес. Мұнда нақты материалдың молдығына қарамастан, идеяларды қосу немесе жинақтау орын алмайды. Доктриналарды талдау барысында кейінгі теориялық ойдың алдыңғысына қарағанда міндетті түрде маңыздырақ, салмақтырақ немесе прогресивті деп айтуға болмайды; мысалы, Аристотельдің философиясы Платонның теориялық идеяларынан тереңірек немесе Гегельдің жүйесі Кант философиясының формализмін жеңді деп айту дұрыс емес. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы әртүрлі дүниетанымдардың күресін қамтиды, олардың әрқайсысы қоғамдық санада өз дұрыстығын дәлелдеуге тырысады. Осылайша бұл ғылым саяси-құқықтық идеологияның дамуына әсер етеді. Құқық, саясат және мемлекет туралы доктриналар – бұл баламалы құқықтық ойлаудың нұсқалары, олардың негізділігі мен өзектілігі қоғамның, құқықтың және мемлекеттің дамуының белгілі бір тарихи кезеңінде олардың сұраныс дәрежесімен расталады.

ӘДЕБИЕТ

1. Чичерин Б.Н. История политических учений. Т. I. / Подготовка текста, вступ. ст. и коммент. И.И. Евлампиева. - СПб.: Издательство РХГА, 2006. – 720 с.
2. Лейст О. Э. (ред.). История политических и правовых учений: домарксистский период. – Юрид лит-ра, 1991. – 528 с.
3. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. - М.: Юрид. лит., 1997. – 576 с.
4. Жуков В.Н. Русская философия права: Естественнo-правовая школа первой половины ХХ века. - М.: Российское гуманистическое общество. 2001. - 237 с.
5. Фролова Е.А. История политических и правовых учений: учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Проспект, 2023. – 528 с.
6. Аубакирова И.У. Правовая культура / Теория государства и права: учебник / под ред. В.Н. Жукова, Е.А. Фроловой. - М.: Проспект, 2024. – 640 с.
7. Пионтковский А.А. Уголовно-правовая теория Гегеля в связи с его учением о праве и государстве. - М., 1947. - 368 с.
8. Туманов В.А. Критика современной буржуазной теории права. - М.: Госюриздат, 1957. - 176 с.
9. История политических учений. Учебник / Под ред. проф. С.Ф. Кечекьяна и доц. Г.И. Федькина. - М.: Госюриздат, 1960. - 894 с.
10. Кечекьян С.Ф. Методологические вопросы истории политических учений // Вопросы философии. - 1962. - №2. - С. 86-98.
11. Лазарев В.В., Неновски Н. О предмете и методе истории политических и правовых учений // Правоведение. - 1972. - №3. - С.81 – 89.
12. Нерсисян В.С. Гегелевская философия права: история и современность. М.: Наука, 1974. - 285 с.
13. Ойзерман Т.И. Философские направления как предмет исследования // «Вопросы философии». - 1971. - №8 - С.51-62.

14. Фролова Е.А. Идеи натурализма и механицизма в философии права Нового времени // *Право и государство: теория и практика*. – 2016. – №1(133). – С. 44-48.

REFERENCES

1. Chicherin B.N. *Istorija politicheskikh uchenij. T. I. / Podgotovka teksta, vstup. st. i komment. I.I. Evlampieva. - SPb.: Izdatel'stvo RHGA, 2006. – 720 s.*
2. Lejst O. Je. (red.). *Istorija politicheskikh i pravovykh uchenij: domarksistskij period. – Jurid lit-ra, 1991. – 528 s.*
3. *Istorija politicheskikh i pravovykh uchenij: Uchebnik / Pod red. O.Je. Lejsta. - M.: Jurid. lit., 1997. – 576 s.*
4. Zhukov V.N. *Russkaja filosofija prava: Estestvenno-pravovaja shkola pervoj poloviny XX veka. - M.: Rossijskoe gumanisticheskoe obshhestvo. 2001. - 237 s.*
5. Frolova E.A. *Istorija politicheskikh i pravovykh uchenij: uchebnik. — 3-e izd., pererab. i dop. - M.: Prospekt, 2023. – 528 s.*
6. Aubakirova I.U. *Pravovaja kul'tura / Teorija gosudarstva i prava: uchebnik / pod red. V.N. Zhukova, E.A. Frolovoj. - M.: Prospekt, 2024. – 640 s.*
7. Piontkovskij A.A. *Ugolovno-pravovaja teorija Gegelja v svjazi s ego ucheniem o prave i gosudarstve. - M., 1947. - 368 s.*
8. Tumanov V.A. *Kritika sovremennoj burzhuaznoj teorii prava. - M.: Gosjurizdat, 1957. - 176 s.*
9. *Istorija politicheskikh uchenij. Uchebnik / Pod red. prof. S.F. Kechek'jana i doc. G.I. Fed'kina. - M.: Gosjurizdat, 1960. - 894 s.*
10. Kechek'jan S.F. *Metodologicheskie voprosy istorii politicheskikh uchenij // Voprosy filosofii. - 1962. - №2. - S. 86-98.*
11. Lazarev V.V., Nenovski N. *O predmete i metode istorii politicheskikh i pravovykh uchenij // Pravovedenie. - 1972. - №3. - S.81 – 89.*
12. Nersesjanc V.S. *Gegelevskaja filosofija prava: istorija i sovremennost'. M.: Nauka, 1974. - 285 s.*
13. Ojzerman T.I. *Filosofskie napravlenija kak predmet issledovanija // «Voprosy filosofii». - 1971. - №8 - S.51-62.*
14. Frolova E.A. *Idei naturalizma i mehanicizma v filosofii prava Novogo vremeni // Pravo i gosudarstvo: teorija i praktika. – 2016. - №1(133). - S. 44-48.*